

امیرکبیر و ناصرالدین شاه

حشمت‌الله سلیمی

«امیرکبیر و ناصرالدین‌شاه» عنوان کتابی است از سیدعلی آل‌داود که توسط انتشارات کتاب رایزن در سال ۱۳۹۴ ش. چاپ شده است. کتاب حاضر حاصل جمع‌آوری دو کتاب از همین نویسنده است که یکی با عنوان *نامه‌های امیرکبیر همراه با رساله نوادرالامیر* در سال ۱۳۷۱ ش. توسط نشر تاریخ ایران و دیگری با عنوان *اسناد و نامه‌های امیرکبیر* در سال ۱۳۷۹ ش. توسط سازمان اسناد ملی منتشر شده است.

این کتاب در سه جلد (یک مجلد) تنظیم شده است.

جلد اول؛ با عنوان «**نامه‌های امیرکبیر به ناصرالدین‌شاه**»، شامل دو بخش است:

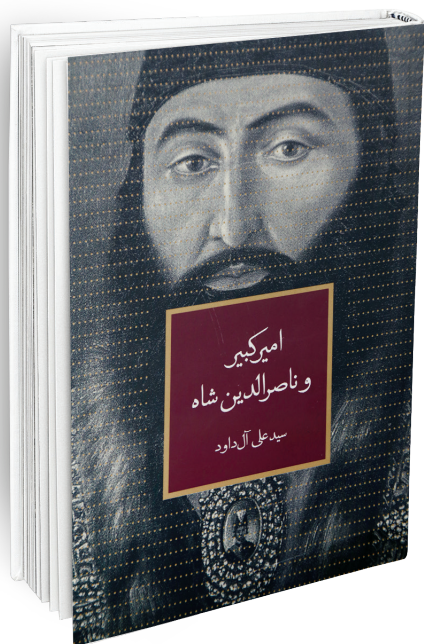
● **بخش اول،** حاوی ۳۱۷ نامه است که امیرکبیر روزانه به ناصرالدین‌شاه نوشته است. بیشتر نامه‌ها را امیرکبیر شخصاً نوشته و تعداد کمی از آن‌ها را منشیان او نوشته‌اند. از نظر سبک نگارش، با وجود استفاده از جملات کوتاه و مجمل بودن متن نامه‌ها، محتوای آنها گویا و رسا است. بعضی از موضوعات مطرح شده در نامه‌ها مسبوق به سابقه‌ای است که شاه و صدراعظم از جریان آن اطلاع دارند و در نامه به صورت سربسته به آن اشاره شده است. نامه‌های جلد اول فاقد تاریخ‌گذاری‌اند، اما ترتیب تاریخی آن‌ها رعایت شده است. در بعضی از نامه‌ها، به بیش از یک موضوع پرداخته شده است. تشریح بعضی از موضوعات به زمان ملاقات حضوری شاه و صدراعظم موکول شده است. نامه‌ها مربوط به کارهای جاری حکومت و امور شخصی و روابط خانوادگی ناصرالدین‌شاه و امیرکبیر است و از نظر موضوعی طیف وسیعی از موضوعات را دربر می‌گیرند. هماهنگی و تنظیم زمان کارهای روزانه شاه و امیرکبیر، رسومات و تشریفات دربار و دیوانخانه، تفریحات ناصرالدین‌شاه مخصوصاً سوارکاری و شکار، سرکشی و پیگیری ساختمان مدرسه دارالفنون، گزارش ملاقات‌های صدراعظم با سفیران و نمایندگان کشورهای خارجی و گزارش دیگر کارهای روزانه او، گزارش مزاج صدراعظم از نظر بیماری و بعضی مسائل خانوادگی، پیشنهاد و مشورت در مورد عزل و نصب‌های صاحب‌منصبان نظامی و غیرنظامی و تصمیمات مهم حکومتی، گزارش‌های راجع به اوضاع ایالت‌ها و ولایت‌ها، ترجمه کتاب از زبان فرانسه،

گله‌گذاری از سعایت بدخواهان و کارشکنان، گله از بی‌تفاوتی شاه به امور حکومتی، ترتیب صدور احکام صادره و مهر کردن آنها، ارسال بعضی از نامه‌های وارد شده به دیوان برای اطلاع شاه، امور نظامی ایالت‌ها و سان‌دیدن از فوج‌های نظامی پایتخت، گزارش رسیدگی به امور مالی دیوان‌ها و ایلات و ولایات، اشارات سر بسته به بدگویی درباریان و اطرافیان شاه از صدراعظم، دخالت‌های وزرای مختار روسیه و انگلیس در امور داخلی ایران از جمله کارشکنی و ممانعت از تبعید افراد تحت حمایتشان از جمله مهم‌ترین موضوعاتی است که در نامه‌های امیرکبیر به ناصرالدین‌شاه مطرح شده است. از اواسط این بخش نشانه‌های تغییر روابط شاه و صدراعظم و کدورت بین آن دو در نامه‌ها دیده می‌شود. امیرکبیر در نامه‌های انتهای این بخش به وجود دسیسه‌ها و تهمت‌هایی که به او وارد می‌شده، اشارات مستقیم دارد و به نوعی عواقب ناخوشایند آن را پیش‌بینی کرده است. اشاراتی نسبت به نظرگاه و عملکرد مهدعلیا دارد و از شاه می‌خواهد که او را از دخالت منع کند. او در یکی از نامه‌هایش به بازخواست شاه در مورد علت ملاقات با وزیرمختار انگلیس پاسخ داده است. تعدادی از نامه‌های این بخش مربوط به بعد از برکناری از صدارت و ادامه منصب امیر نظامی است. امیرکبیر در این نامه‌ها به اوضاع آشفته ناشی از صدارت میرزا آقاخان نوری اشاره و انتقاد کرده است. از جمله نامه‌هایی که بعد از برکناری از صدارت نوشته، پنج نامه است که در مورد مدرسه دارالفنون نوشته که بسیار مختصرند. در این بخش همچنین تعهدنامه‌ای که امیرکبیر را بعد از برکناری از صدارت، از دخالت در امور حکومت به غیر از امور نظامی منع و متعهد می‌کند، قرار دارد.

● بخش دوم، جلد اول ۴۵ نامه را شامل می‌شود که امیرکبیر به

دیگران نوشته است. در مقایسه با نامه‌های بخش اول، نامه‌های این بخش مفصل هستند. تعدادی از این نامه‌ها مربوط به دوره سلطنت محمدشاه و زمانی است که میرزا تقی‌خان در منصب وزارت نظام تبریز مأمور مذاکره با عثمانی بوده است. او نامه‌ها را خطاب به حاج میرزا آقاسی نوشته است. محتوای این نامه‌ها مربوط به مذاکرات قرارداد ارزنة‌الروم و مسائل مرزی ایران و عثمانی است و میرزا تقی‌خان آنها را در خاک عثمانی نوشته و برای حاج میرزا آقاسی فرستاده است. تعدادی از این نامه‌ها تاریخ ماه دارند اما فاقد تاریخ سال هستند.

سایر نامه‌های این بخش مربوط به دوره صدارت امیرکبیر است و خطاب به شخصیت‌ها و صاحب‌منصبان داخلی و خارجی نوشته شده‌اند. این نامه‌ها تاریخ ماه و سال دارند. همانند نامه‌های بخش اول، این نامه‌ها هم درباره موضوعات گوناگون داخلی و سیاست خارجی نوشته شده است. مخاطب تعداد قابل توجهی از

این نامه‌ها وزرای مختار و سفرای روسیه، انگلیس، فرانسه و عثمانی و نیز صدراعظم عثمانی هستند. موضوعات این دسته از نامه‌ها مربوط به اختلافات و تجاوزات مرزی عثمانی، تعیین مرزهای ایران و عثمانی، سوابق بعضی قراردادهای خارجی، ارسال نسخه‌هایی از روزنامه کاغذ اخبار، معرفی صاحب‌منصبان ایرانی، قراردادهای تجاری و گمرکی، دفاع از تابعیت ایرانیان مورد حمایت کشورهای خارجی، دخالت در امور داخلی ایران و جزیره آشوراده است. سایر نامه‌های این بخش را امیر کبیر خطاب به صاحب‌منصبان ایرانی در داخل کشور و مأموران و نمایندگان ایران در دیگر کشورها نوشته است.

جلد دوم؛ عنوان «اسناد و نامه‌های امیر کبیر» دارد. گردآورنده در مقدمه‌ای که با عنوان «میرزا تقی‌خان امیر کبیر بر پایه اسناد» در ابتدای این جلد نوشته، نظرگاه‌های دیگران در مورد امیر کبیر، از جمله بی‌نظیر بودن او در مدیریت و تصمیم‌گیری‌های حکومتی را زیر سؤال برده است. در ادامه این مقدمه مطالبی در زمینه پژوهش‌های مربوط به امیر کبیر شناسی، تصاویر امیر کبیر، خانه فرهنگ امیر کبیر و معرفی آلبوم‌های اسناد باقی‌مانده از امیر کبیر در سازمان اسناد ملی ایران، مرکز اسناد وزارت امور خارجه، مرکز اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی و مرکز اسناد و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران پرداخته است.

● **بخش اول** از جلد دوم که عنوان «نامه‌های امیر کبیر به ناصرالدین‌شاه» دارد، شامل چند نامه امیر کبیر از آلبوم شماره ۱۷۰ سازمان اسناد ملی است و با مقدمه‌ای که ناصرالدین‌شاه بعد از قتل امیر کبیر بر این آلبوم نوشته، آغاز می‌شود. در این بخش نامه‌های امیر کبیر به ناصرالدین‌شاه و حاشیه‌هایی که ناصرالدین‌شاه بر تعدادی از آنها نوشته، قرار دارد. تعدادی از نامه‌های این بخش در بخش اول جلد نخست هم آمده، با این تفاوت که نامه‌های امیر کبیر در بخش اول از جلد نخست، فاقد حاشیه‌هایی است که ناصرالدین‌شاه بر آنها نوشته. بیشتر این نامه‌ها درباره کارهای جاری و مسائل روابط خارجی است.

● **بخش دوم** عنوان «چند نامه از ناصرالدین‌شاه» دارد. این نامه‌ها بدون تاریخ هستند و شاه آنها را در پاسخ بعضی نامه‌های امیر کبیر و درباره مسائلی از قبیل امور نظامی، هماهنگی برای انجام امور جاری، هدایایی که بین شاه و صدراعظم ردوبدل شده و احوال شخصی‌شان، ابراز اعتماد و اظهار لطف به امیر کبیر، بی‌توجهی به بدگویی اطرافیان درباره امیر کبیر و عزل امیر کبیر از صدارت است.

● **عنوان بخش سوم**، «نامه‌های امیر کبیر به دیگران در دوران صدارت» است. این نامه‌ها را امیر کبیر درباره امور مختلف و خطاب به حاکمان، والیان، کارگزاران، کدخدایان و سفیران و صاحب‌منصبان کشورهای خارجی نوشته است. از جمله مهم‌ترین موضوعات مربوط به صاحب‌منصبان داخلی می‌توان به سرکوبی فتنه باب، همکاری در ساخت و مرمت قلعه‌ها و پل‌ها، چاپ و خرید کتاب برای دیوانخانه اعلی، حمایت از صنعتگران، انتظام امور چاپخانه‌ها و نحوه محاسبه کرایه اسب‌های چاپار، ممنوعیت ورود برده به کشور، کشت نیشکر، صدور تذکره عبور و مرور و رعایت کتابچه قانون تذکره، نقشه‌برداری از ولایات و معافیت بعضی

روستاها از سربازگیری می‌توان اشاره کرد.

نامه‌هایی که خطاب به سفیران و مقامات روسیه، انگلستان، فرانسه و عثمانی نوشته شامل موضوعاتی مانند عهدنامه تجاری، شیلات، ترک سفارت، دفاع از تابعیت بعضی از اتباع ایرانی، ترک شکنجه توسط حاکمان ایرانی، ورود یاغیان عثمانی به خاک ایران، اختلافات مرزی با عثمانی و تجاوزات آن کشور به خاک ایران است.

● **بخش چهارم عنوان «اسناد و نوشته‌های گوناگون دربارهٔ امیر کبیر»** دارد. در این بخش، فرمان‌های محمدمشاه به امیر کبیر برای شرکت در مذاکرات ارزنة‌الروم، گزارش‌های او از این مذاکرات، نامه‌های حاج میرزا آقاسی به امیر کبیر دربارهٔ امور جاری، نامه‌های مهدعلیا و ناصرالدین‌شاه دربارهٔ ازدواج امیر کبیر و عزت‌الدوله، قبالةٔ ازدواج آن دو، نامه‌هایی به امیر کبیر در مورد فتنهٔ حسن‌خان سالار، گزارش رسیده به ناصرالدین‌شاه در مورد ظلم سربازان و سواران تحت امر امیر کبیر به مردم و دستور شاه به امیر کبیر در این زمینه، دستورالعمل ناصرالدین‌شاه به مأموران تبعید امیر کبیر، نامه‌های میرزا آقاخان نوری به صدر دیوانخانه دربارهٔ امیر کبیر و تعدادی نامه از امیر کبیر خطاب به سفیران کشورهای خارجی در ایران است.

● **جلد سوم؛** با عنوان «**نوادر الامیر و داستان‌های تاریخی دربارهٔ امیر کبیر**» شامل دو قسمت است.

● **قسمت اول** عنوان «نوادر الامیر» دارد و دربردارندهٔ متن کتاب *نوادر الامیر* است. *نوادر الامیر* شامل حکایاتی است که در افواه مردم دربارهٔ امیر کبیر وجود داشته و شیخ‌المشایخ امیرمعزی آنها را گردآوری و در دوازده بخش تنظیم کرده است. بخش اول آن که به قلم شیخ‌المشایخ امیرمعزی نوشته شده، شامل مطالبی است که به صورت اجمال به تدبیر و کاردانی میرزا تقی‌خان امیرنظام در آماده کردن مقدمات حرکت ناصرالدین میرزا از تبریز به تهران می‌پردازد. بخش دوم حکایاتی دربارهٔ احکام و تدابیر امیرنظام در جریان مسافرت ناصرالدین میرزای ولیعهد از تبریز به تهران و جلوس بر تخت پادشاهی است. بخش‌های سوم تا دوازدهم آن شامل داستان‌های تاریخی دربارهٔ موجبات ترقی امیرنظام و نیکی نیت او در حق خانوادهٔ سلطنت، تعدیل جمع و خرج، دادخواهی امیرنظام به واسطهٔ جواسیس مخفی، تدابیر امیرنظام در کشف امور معضله، ترویج کالاهای داخلی و ممنوعیت کالاهای خارجی، محاکمات شرعی، دادخواهی و گرفتن حقوق مظلومان، کیفیت سلوک امیرنظام با مأمورین و حکام، سلوک امیرنظام با دول خارجه است.

● **قسمت دوم** از جلد سوم با عنوان «داستان‌های تاریخی دربارهٔ امیر کبیر» شامل حکایاتی از امیر کبیر است که در سایر کتاب‌ها و متون تاریخی و ادبی دورهٔ قاجار پراکنده بوده‌اند و سیدعلی آل‌داود آنها را گردآوری و در قالب ۴۴ داستان تنظیم کرده است. موضوع تعدادی از داستان‌های قسمت دوم با داستان‌های بخش اول یکسان بوده، اما در نقل و روایت آنها تفاوت‌هایی وجود دارد.